

ՍԱԼԱՐԿՈՒՄ Ս, ՅԱԿՈԲԱՅ ՏԱՃԱՐԻՆ

ԵՒ ՊԱՏԱՀԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԱՅԴ ԱՌԹԻԻ

Երբ 1957 Նոյեմբեր 20ին կը ձեռնարկէինք Ս. Յակոբայ Տաճարի յատակի նորոգութեան աշխատանքին, մեր նպատակն էր լոկ փոխել Տաճարի հին եւ մաշած սալքարերը տեղական կարմիր նոր սալքարերով: Այս գործը կը նախատեսուէր որ պիտի աւարտէր 10-12 օրերու ընթացքին: Սակայն աշխատանքի միջամուխ ըլլալէ ետք անակնկալ երեւոյթներու առջեւ գտնուեցանք, ինչ որ մղեց զմեզ եկեղեցիի մէջ պեղումներ կատարել. իսկ գործի ընթացքին՝ ինչ ինչ նկատումներէ առաջնորդուած՝ փոխեցինք մեր սկզբնական ծրագիրը եւ աւելի յարմար դատեցինք համակ մարմարով պատել եկեղեցիի ամբողջ յատակը:

1 ՍԱԼՔԱՐԵՐՈՒ ՎԵՐԱՑՈՒՄ. - Ե՞րբ դրուած է Ս. Յակոբայ սալադատակը, մեզի յայտնի չէ: Ծանօթ է միայն եկեղեցիի դասին գոյնզգոյն քարերով շինուած շատ գեղեցիկ յատակին սալարկման թուականը, 1652ին, նախաձեռնութեամբ եւ ծախիւք Ամենայն Հայոց Փիլիպպոս Կաթողիկոսին, որ Սոյ Վաթողիկոսի հետ փոխադարձ հասկացողութեան՝ ինչպէս նաեւ ուխտի համար Երուսաղէմ էր եկած 1651 թուականին: Ներկայ սալքարերը այնքան հինցած ու տեղ-տեղ այնքան կոտորուած էին

որ շուտով կը հինցնէին իրենց վրայ ծրգուած կարպետներն ու գորգերը, եւ հետեւաբար անմիջական նորոգութիւն մը անհրաժեշտ դատուած էր:

Երբ կարպետները վերցուեցան, յատակին վրայ տեղ-տեղ նշմարուեցան սեւ սալքարեր, որոնք երբեմն քով քովի գալով երկրաչափական պարզ ձևեր կը կազմէին, եւ երբեմն ալ՝ ըստ երեւոյթին պատահաբար այստեղ կամ այնտեղ անջատաբար ցրուած էին: Ոչ մէկ բացատրութիւն կարելի եղաւ տալ անոնց այս ցրուած գոյութեան, բացի ենթադրելէ որ կա՛մ հին աւելի զարդարուն յատակի մը վերջին մնացորդներն էին աւնոնք, եւ կա՛մ՝ առեանի կամ դասի սալարկումէն յետոյ աւելցած սեւ ու կարմիր զարդաքարեր էին զորս փոխանակ մէկ կողմ դնելու, յարմար տեսնուած է զետեղել եկեղեցիի յատակին վրայ հոս ու հոն, զրեթէ ամէն ուղղութեամբ:

Պէտք է խոստովանիլ որ առանց սրտի ճմուռի չէր որ կը դիտէինք հին քարերուն իրենց տեղերէն վերցուիլը: Վերջապէս դարերով այս քարերը մաս կազմած էին Աստուծոյ նուիրական այս տունին, եւ անոր խոնարհագոյն մարգին վրայ կատարած էին իրենց նոյնքան խոնարհ բայց կարեւոր դերը:

բարբառներու մասնայատկութիւնները, փոխյարաբերութիւնները, տարածումը, դասակարգումը ճշգիւռ համար: Կը յիշէ ձայնագարձը որ սահմանագիծն է միեւնոյն բարբառագիտական երեւոյթի: Լեզուաբանական աշխարհագրութեան առնչութեամբ հեղինակը չի յիշատակեր մեծանուն բարբառագէտ Ֆրանսազի ժիյերոնը, որուն գործը անժխտելի էր բարբառագիտական քարտիսագրութեան մէջ:

Հեղինակը կցած է զրքի վերջաւորու-

թեան 3 քարտէսներ, որոնցմէ երկուքը ինքն է պատրաստած: — «Հայ Բարբառներու դասաւորութիւնը» եւ «Լեռնային Դարբառի Բարբառային Քարտէսը», իսկ երրորդը Աճառեանի կողմէ «Հայոց Սոսած Լեզուներու Քարտէսը»:

Հակառակ տեսական իր կարգ մը սեղմումներուն, այս գիրքը մեծապէս օգտակար կրնայ ըլլալ «Ֆիլոլոգիական գիտութիւններ» ուսանողին եւ հայ բարբառագէտին:

ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ ՎՐԴ. ԶԶԱՆԵԱՆ

իրենց վրայ բռնած էին յոգնած ոտքերը յոգնախուռն ու խտաւորներուն՝ որոնք գաղթող թռչուններու կանոնաւորութեամբ տարուէ տարի լեցուցած էին այս տաճարը։ Իրենց վրայ ընդունած էին այս քարերը՝ երկրպագութիւնն ու ծնրադրութիւնը բազում սերունդներու՝ որոնք իրենց վիշտը լացած կամ իրենց երջանկութիւնը երգած էին «մեղաւորաց քաւարան եւ հրեշտակաց բնակարան» այս տաճարին մէջ։ Իրենց տեղերէն հանուելէն յետոյ մանաւանդ՝ հասկցուեցաւ որ հաստ ու հսկայական քարեր էին անոնք առհասարակ, դրուած դարերու համար, եւ ապացոյցներ՝ մեր նախնեաց ամուր եւ մնալուն գործ տեսնելու առաքինութեան։ Հանգոյն հաւատարիմ եւ հնօրեայ պաշտօնեայի մը, որ տարիքի բերումով հանգստեան կը կոչուի, հինցած այս քարերը մի առ մի դուրս հանուեցան տաճարէն։

Զգացումներով դատելը պահ մը մէկ կողմ դնելով բըր պէտք եղաւ բնական աչքով դիտել զանոնք, ոչինչ կար արտասովոր անոնց վրայ, սովորական աչքի համար, բացի անսովոր մեծութենէն ու ծանրութենէն անոնցմէ ոմանց՝ զորս հարկ կ'ըլլար դուրս փոխադրել երբեմն 3-4 հոգիով։ Ակնբախ էր մանաւանդ անոնցմէ մին, զորուած հարաւային պատին կից, եկեղեցիի հարաւ-արեւմտեան անկիւնէն շուրջ երկու մետր դէպի արեւելք։ Այս մեծ քարին երկայնութիւնն էր մէկ ու կէս մետր, լայնքը՝ 44 սմ., հաստութիւնը՝ շուրջ 30 սմ.։ Մակերեսին վրայ՝ մէկ ծայրը՝ կային թեթեւ կամար գիծեր. իսկ մէջտեղը կարգ մը տեղեր եղծուած եւ կոտրուած էր, ինչ որ կատարուած ըլլալ կը թուէր մակերեսէն մի բան քնքելու յատուկ դիտումով կարծես։ Հատ երեւոյթին, այս երկայն ու ծանր քարը ժամանակին ուրիշ տեղ մը, կամ իր իսկ նստած տեղը, իբրեւ շմբար ծառայած ըլլալու տպաւորութիւնը կը ներգործէր դիտողին վրայ։ Եկեղեցւոյ յատակէն վերջուած բոլոր քարերը, մաքրուելէ եւ մակերեսը ըստ կարելւոյն կանոնաւորուելէ եւ կոկուելէ յետոյ, խնամքով ամբարուեցան եկեղեցիին կից ներքնայարկերէն միոյն մէջ, օրին մէկը վերստին լծուելու համար իրենց հին եւ նուիրական նպատակին, նոյնքան նուիրական ուրիշ վայրի մը մէջ։ — Հին սալալատակէն նմոյշի համար պահուեցան։

ա) հիւսիս-արեւելեան կեդրոնական սիւնի հիւսիսային ստորոտը մէկ շարք սալքար. բ) հարաւ-արեւելեան կեդրոնական սիւնի հարաւային ստորոտը մէկ շարք սալքար եւ գ) Մակարի դասին վանդակորմին մէջ պարփակուած տարածութիւնը ամբողջութեամբ, 4 մետր երկայնքով եւ 3 մետր լայնքով։

2. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ. — Հին սալքարերը վերցնելու միջոցին, լոկ հետաքրքրութեան համար, փորուեցաւ ներքեւը Մ. Էջմիածնի եկեղեցիի մուտքին դիմաց գտնուող սեւ քարերուն՝ որոնց գոյութեան ակնարկեցինք քիչ մը վերեւ։ Անոնց անմիջական յատակէն ոչինչ երեւան եկաւ։ Փորուածքը փոքր ինչ աւելի հարաւ տարածելով յանկարծ զանկ մը երեւցաւ։ Մէջտեղ հանուեցաւ զանկին մարմինը, որ շատ լաւ եւ անաղարտ վիճակի մէջ պահուած կմախք մըն էր (ՏԵ՝ ՊԱՊԷՐ ԲԷ՝ 1)։ Այս կմախքը դրդապատճառ եւ սկզբնա-

Թիւ 1. Ս. Յակոբայ Տաճարի յատակին ներքեւէն ելած կմախքներէն մէկը։

կէտ դարձաւ տեղի ընդարձակ չափերու վրայ պեղումներ կատարելու։ Խրամ մը բացուեցաւ նախ եկեղեցիի հարաւային թեւին մէջ, կմախքի գտնուած վայրէն մինչեւ եկեղեցիի հարաւ-արեւմտեան անկիւնը, 12 մետր երկարութեամբ (ՏԵ՝ ՊԱՊԷՐ ԲԷ՝ 2)։

կրամին լայնքը սովորաբար շուրջ մէկ մետր էր, իսկ խորութիւնը տեղւոյն համաձայն կէս մետրէն մինչեւ մէկ ու կէս մետր: Հարաւային թեւի այս խրամին մէջ գտնուեցան ուրիշ չորս կմախքներ եւս, եւ դամբարան մը լի ոսկերօք: Բացի առաջինէն, եկեղեցիի զանազան մասերուն մէջ գտնուած բոլոր միւս կմախքներն ալ առանել կամ նուազ աստիճանով փխրուն եւ փոշիանալու վիճակին մէջ էին, եւ ամենէն հոգածու փորձն իսկ՝ անոնց վրայ փակած հողէն մաքրելու՝ կը վերածէր զանոնք կտորուանքներու եւ փոշիի: Դժուար է որոշել թէ այս

ջու, պատի գծէն մէկ ու կէս մետր դէպի հիւսիս, եւ ձախակողմեան դասի վանդակէն երեք ու կէս մետր (մինչեւ ոտքերը) դէպի արեւմուտք, 130 սմ. խորութեան վրայ: Այս կմախքը, ինչպէս նաեւ միւս բոլոր կմախքները թաղուած էին զլուխ արեւմուտք եւ ոտքերն արեւելք, այնպէս ինչպէս քրիստոնեաներս սովոր են թաղել: Երկու քարեր զրուած էին զլուխ աջ ու ձախ կողմերը: Այս կմախքին ձախ կողմը, հորի բերանի ձեւով եւ 42 սմ. տրամագծով բացուածք մը կար (Տէ- Պ-Դէ-Դէ- 1), որ սակայն ջրհորի մը վրայ բացուելու ոչ մէկ

Թիւ 2. Ս. Յակոբայ Տանաթի յառակր պեղումներու բնագիւղին:

փխրունութիւնը ոսկորներու հնութեան պէտք է վերագրել թէ հողի չափազանց խոնաւութեան: Արդարեւ, սալքարերուն ներքեւ եւ փորուածքի զրեթէ բոլոր խաւերուն մէջ հողը վերին աստիճանի խոնաւ էր: Եկեղեցւոյ ներքեւ եւ անմիջական շրջականներու մէջ ջրհորներու գոյութիւնը, եւ շարժօրեայ առատ ջուրով յատակի լուացումներ պատճառ ըլլալ կը թուին այս անսովոր խոնաւութեան:

Առաջին լման եւ անաղարտ կմախքը ելած էր Ս. Էջմիածնի եկեղեցիի դրան առ-

նշան ցոյց կուտար աւելի քան մետր մը փորուելէ յետոյ:

Երկրորդ կմախքը ելաւ առաջինէն (զլուխէն) շուրջ մէկ մետր դէպի արեւմուտք, այժմու Ս. Ստեփանոսի քարկոծման պատկերին ստորոտը, եկեղեցիի հարաւային պատէն 70 սմ. հեռու, 120 սմ. խորութեան վրայ: Ասկէ անմիջապէս դէպի արեւմուտք, այժմու Յակոբոս Տեառնեղբոր նահատակման պատկերին ստորոտը, երկու կմախքներ գտնուեցան, մին միւսին վրայ թաղուած. մէկը շուրջ մէկ մետր՝ իսկ միւսը

140 սմ. խորութեան վրայ. Շարունակելով պեղումները ղէպի արեւմուտք, Ս. Մինասի եւ Ս. Գէորգի պատկերներուն ստորոտը բրիլի հարուածները իջան բարերու վրայ: Անոնցմէ մէկ քանին վերցնելով իրենց տեղերէն՝ գոյացաւ բացուածք մը՝ որ կը նայէր քարայրածեւ դամբարանի մը մէջ, ուր անորոշ թիւով կմախքի ոսկորներ իրարու խառնուած էին, արդէն իսկ անիւնացած եւ փոշիանալու վիճակի մէջ: Բարերը վերցնելու ատեն, վերէն թափուած հողն ալ ծածկած էր անոնց կարեւոր մէկ մասը: Դամբարանին երկայնքն էր 235 սմ., լայնքը՝ շուրջ մէկ ու կէս մետր, խորութիւնը՝ 120 սմ.: Դամբարանին հարաւային պատը նոյնինքն եկեղեցիի հիմքերն էին. իսկ մնացեալ մասերը պարզ բարուկերով շինուած էին: — Այս շարքին վրայ վերջին կմախքը գտնուեցաւ նոյնինքն եկեղեցիի հարաւ-արեւմտեան անկիւնին մէջ, 130 սմ. խորութեան վրայ:

Ապա բացուած այս խրամէն նոր բազուկ մը պեղուեցաւ հարաւէն ղէպի հիւսիս 9 մետր երկարութեամբ: Նոր խրամի արեւելեան կողին ներքեւ, 110 սմ. խորութեան վրայ գտնուեցաւ գանկ մը, որուն մարմինը կ'երկարէր ղէպի (հարաւ-արեւմտեան) սիւնի ուղղութեամբ, եւ որ չբացուեցաւ: 2 մետր եւս յառաջանալով ղէպի հիւսիս, երեւան եկաւ մանկան մը կմախքը, 125 սմ. խորութեան վրայ: Այս կէտէն (Տե՛ս Պատկեր Ը-2) 170 սմ. երկարութեամբ ուրիշ փոքր բազուկ մը եւս պեղուեցաւ ղէպի արեւմուտք, աւագ դրան ուղղութեամբ, եւ մէջտեղ ելաւ ուրիշ կմախք մը: 1 մետր խորութեան վրայ: Տարբեր խրամ մը բացուեցաւ արեւմտեան երկու կեղրոնական սիւներու մէջտեղէն, 4 մետր երկարութեամբ: Այս խրամին ծայրը, այսինքն մեծ ատեանի արեւմտեան կողմը, 270 սմ. խորութեամբ փոս մը փորուեցաւ, ներքեւի հողի կազմութեան մասին գաղափար մը ունենալու հետաքրքրութեամբ: Այս կէտին վրայ՝ հողը վերէն վար ամբողջութեամբ լիցք էր: Հարաւէն հիւսիս երկարող խրամին ծայրն ալ նոյն նպատակով ուրիշ փոս մը փորուեցաւ, 260 սմ. խորութեամբ, այս կէտին վրայ մինչեւ 150 սմ. լիցք էր, անկէ անդին՝ կարմիր մայր հող:

Պեղուեցաւ նաեւ աջակողմեան դասին հետեւը, այսինքն այս դասի սիւնին հիւսի-

սային կողմը: Այստեղ եւս երկու կմախքներ մէջտեղ ելան, երկուքն ալ վանդակորմին մօտ, մին սիւնէն 90 սմ. ղէպի հիւսիս, 130 սմ. խորութեան վրայ, իսկ միւսը սիւնէն 140 սմ. հիւսիս՝ 100 սմ. խորութեամբ:

Աստի այս պեղումներու ընթացքին երեւան ելան շուրջ 10 կմախքներ, չհաշուելով դամբարանի պարունակութիւնը եւ ուրիշ կմախք մը, որուն պիտի ակնարկենք հոսքը: Իւրաքանչիւր կմախքէն ոսկոր մը վերցուեցաւ, յատուկ արծանագրութեամբ, ապագային զանոնք ոսկորներու տարիքը ճշգրտ գործողութեան ենթարկելու հետաւոր ակնկալութեամբ: Պեղումներու ընթացքին, գրեթէ ամէն խաւերէն ելան խցեղէն անոթներու կտորուանքներ՝ որոնք եւս խնամքով հաւաքուեցան, ապագային զանոնք եւս հաւանական քննութեան ենթարկել տալու համար: Բաղաքիս մէջ հնութեանց իրազեկ ճանչցուած անոնք, առհասարակ Լատին հայեր, որոնք բազմիցս այցելեցին պեղումներու ընթացքին, խցեղինաց՝ ինչպէս նաեւ կմախքներու հնութեան մասին որոշ ոչինչ կրցան ըսել: Ընդհանուր հաւաստումով, խցեղէնները կըրնային պատկանիլ որ եւ է դարաշրջանի, Հռովմէականէն մինչեւ Իսլամական տիրապետութեան շրջանները:

Պատահական այս պեղումներու ընթացքին մասնաւոր հետաքրքրութեամբ որոնեցինք հնագոյն յատակի հետքեր: Նման երեւոյթի մը պատրանքին առջեւ գտնուեցանք երբ հարաւէն հիւսիս երկարող խրամի կողերուն վրայ, ներկայ յատակէն 50 սմ. ցած, կարծր շաղախի երկայնկեկ գծի մը հանդիպեցանք: Այս գիծին մակերեսը բացուելով արդարեւ երեւան ելաւ ամուր գետին մը, որ սակայն աւելի հաւանական է եմիթադրել թէ շաղախ պատրաստելու տեղ եղած է շէնքի շինութեան ընթացքին, քան եղած է շէնքի շինութեան ընթացքը: Այն թէ հնագոյն յատակի մը մնացորդը: Այնպէս որ գրեթէ անվարան կարելի է հետեւ պէս որ գրեթէ անվարան կարելի է հետեւ գնել թէ Ս. Յակոբայ այժմու յատակը (ոչ սալքարերը) ներկայ եկեղեցիի սկզբնական եւ առաջին յատակն է:

ՇՆՈՐՀԲ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Շարունակելի)